

МІЖНАРОДНИЙ КОНКУРС ПІАНІСТІВ ім. П. І. ЧАЙКОВСЬКОГО В АСПЕКТІ ПРЕДСТАВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ ВИКОНАВСЬКОЇ ФОРТЕПІАННОЇ ТРАДИЦІЇ

У статті здійснено спробу виявити квоту українського представництва цього конкурсу серед лауреатів, дипломантів та членів журі на різних етапах функціонування конкурсу. Проаналізовано приналежність лауреатів до традиції конкретних авторських піаністичних шкіл. Відслідковано їх територіальну приналежність та лінії спадкоємності традиції.

Ключові слова: виконавський конкурс, національне представництво, фортепіанна школа, спадкоємність традиції.

Міжнародний конкурс ім. П. І. Чайковського – одне з найбільш престижних і складних за вимогами творчих змагань академічних виконавців із великою та цікавою історією. Серед групи конкурсів цього масштабу його вирізняє низка особливостей. Одна з найважливіших полягає у репертуарному та стильовому багатстві, що ставить перед учасниками достатньо складні завдання у галузі інтерпретації – з одного боку, і, водночас, надає широкий потенціал прояву творчої особистості, сприяє її багатогранному розкриттю.

Іншою важливою стороною, яка зумовлює статусність конкурсу є представницький склад журі – з числа провідних виконавців та видатних педагогів-методистів, що забезпечує цікавий обмін здобутками, творчими, виконавськими та дидактичними позиціями спеціалістів різних країн. У піаністичному конкурсі – це Австралія, Австрія, Бельгія, Болгарія, Бразилія, Великобританія, Італія, Іспанія, Китай, Куба, Німеччина, Панама, Польща, Португалія, Румунія, США, Угорщина, Україна, Уругвай, Чехія та численні інші.

Конкурс відрізняє також акцент у програмах на творчість П. Чайковського та представників російської (в т.ч. й радянської) композиторської школи (С. Рахманінова та О. Скрябіна, М. Балакірева і С. Танєєва, С. Прокоф'єва і Д. Шостаковича), а також практика залучення до створення обов'язкового конкурсного репертуару провідних композиторів країни, і, відповідно, участь композиторів у роботі

журі. Таким чином через вимоги конкурсних змагань реалізується популяризація російського фортепіанного репертуару різних епох. Відзнака у конкурсі гарантує можливість гастрольних виступів на престижних концертних сценах з кращими виконавськими колективами Європи. Перебіг творчих змагань широко висвітлюється в засобах масової інформації через репортажі та інтерв'ю з виконавцями й членами журі, конкурсні виступи усіх етапів фіксуються й тиражуються в інтернет-мережах. Конкурс в цілому постає важливою подією духовного життя, викликаючи незмінно потужну реакцію спеціалістів, поціновувачів та широкої публіки.

У поєднанні з вигідними фінансовими умовами та значним призовим фондом, це зумовлює високе кількісне представництво виконавців з численних держав та виконавських шкіл. Завдяки цьому Міжнародний конкурс ім. П. Чайковського у Москві формує унікальні умови плекання виконавської майстерності.

У радянський час було впроваджено практику підготовчих етапів конкурсних змагань: вже у 1960 і 1961 роках були проведені республіканські і міжреспубліканські конкурси (Закавказзя, Прибалтика і Білорусь, Середня Азія, Україна і Молдова) і підсумковий Всесоюзний конкурс музикантів-виконавців, програми яких були наближені до конкурсних вимог. В наш час подібну функцію виконує Міжнародний Юнацький Конкурс ім. П. І. Чайковського (International Tchaikovsky Competition for Young Musicians), проведення якого охоплює різні країни, надаючи процесу відбору та формуванню конкурсних якостей майбутніх учасників конкурсу великого полікультурного масштабу: перший конкурс відбувся в Москві¹ з 14 по 30 червня 1992 р., другий – у м. Сендай (Японія) з 25 серпня по 10 вересня 1995 р., третій – у м. Санкт-Петербурзі з 23 серпня по 6 вересня 1997, четвертий – у м. Сямень (Китай) у жовтні 2002 року, п'ятий – у м. Курасікі (Японія), у березні 2004 року, шостий – у м. Сувон (Республіка Корея) у червні 2009 року, сьомий пройшов в містах Монтре і Ве́ве (Швейцарія) з 4 по 15 вересня 2012 року.

Нетрадиційна географія конкурсних змагань, що створює додаткові можливості залучення юних виконавців різних країн світу, його спадкоємність та безпосередній зв'язок з конкурсом ім. П. Чайковського (право участі переможців у класичному конкурсі), велика кількість учасників, журі, сформоване з визнаних фахівців, високий

¹ Зокрема, переможцем I Міжнародного конкурсу виконавців ім. П. Чайковського (1992 р.) став одесит, син Євгена Могилевського – Олександр [8].

рівень висвітлення у засобах масової інформації та публічність проведення дають підстави вважати його одним з найбільш престижних юніорських конкурсів.

Питання національного представництва учасників конкурсу ім. П. Чайковського протягом усієї історії його існування залишалось проблематичним, насамперед у випадку громадян радянської держави. Масштабність, міжнародний авторитет та інтернаціональний склад його учасників зумовлюють цікаве завдання – виявити квоту українського представництва даного конкурсу серед лауреатів, дипломантів та членів журі на різних етапах функціонування конкурсу та проаналізувати приналежність лауреатів до традицій конкретних виконавських шкіл. Проте ці питання практично не знаходять висвітлення у класичних музикознавчих працях, де основна увага приділяється конкурсному процесу в цілому чи окремим визначним постатям фортепіанного мистецтва (де акцентуються переважно лише заключні етапи професійного становлення) [2; 10]. Докладніші дані розпорошені у конкурсних буклетах, особистих та конкурсних сайтах, інтернет-форумах та статтях з інтерв'ю лауреатів [1; 3–9; 11]. Відтак, метою цієї наукової розвідки є виявити специфіку представництва українських піаністів (виконавців та членів журі) на міжнародному конкурсі ім. П. І. Чайковського.

Московська консерваторія, на базі якої проводиться цей конкурс, постає потужним осередком фортепіанного мистецтва, у якому перехрещуються та синтезуються методико-педагогічні та інтерпретаторські засади низки провідних світових піаністичних шкіл. Саме тут акумулювався найцінніший передовий творчо-педагогічний потенціал, сформований вихідцями з усіх радянських територій. Цим обумовлюється особливо високий рівень вимогливості до вибору репертуару та відповідальності за художній результат в середовищі інтерпретаторів. Так, характеризуючи мистецькі позиції лауреата та члена журі названого конкурсу В. Крайнева, дослідник фортепіанного виконавства Г. Ципін підкреслює: “Особливо великий тягар відповідальності виконавця в Москві. Звичайно, будь-який активно гастролюючий музикант з СРСР мріє про успіх у концертних залах Європи та США, – і все ж Москва (можливо, ще кілька великих міст країни) для нього важливіші і «важчі» за все” [10, с. 137].

Серед найбільш ранніх за часом участі піаністів з українських фахових осередків слід назвати вихідця з Житомира, учня Музичної школи для особливо обдарованих дітей при Музично-театральному

інституті ім. Лисенка у Києві та випускника класу К. Ігумнова у Московській консерваторії Наума Штаркмана, який здобув третю премію I Міжнародного конкурсу ім. П. Чайковського (1958).

Наступним з українських піаністів, хто фігурує серед переможців конкурсу, є лауреат третьої премії (1966) Віктор Єресько, виходець з Київщини. Він пройшов потужну школу виконавства у Львівській спеціальній середній музичній школі ім. С. Крушельницької (класи В. Зеленської та педагога-новатора Михайла Лермана). Після низки перемог у шкільних конкурсах та першої премії на міжреспубліканському конкурсі України і Молдавії, він отримав ставку концертуючого піаніста в Львівській державній філармонії [3]. Подальша професіоналізація відбувалась у школі Московської консерваторії під орудою Я. Флієра і Л. Власенка, а закінчив консерваторію в 1965 році по класу Лева Наумова – випускника класу і аспіранта Г. Нейгауза (1965–1967). Під час навчання в аспірантурі В. Єреська зобов'язують взяти участь в III Конкурсі імені Чайковського, де він здобуває лауреатство з особливо високою відзнакою за виконання Варіацій на тему Кореллі С. Рахманінова².

У цьому ж конкурсі четверту премію здобув Олександр Слободяник, який свого часу також пройшов початкову музичну освіту у Львівській ССМШ ім. С. Крушельницької (клас Ліді Голембо). Подальший вишкіл піаніст проходив в ЦСММШ у класі Генріха Нейгауза у Москві, а далі – в Московській консерваторії по класу його учениці – Віри Горностаєвої. Характеризуючи специфіку виконавського стилю музиканта, Г. Ципін відзначає: «Як і у всіх неординарних виконавців, у Слободяника характерний, йому лише властивий стиль гри; [...] трохи важкувато по звуку, крупно і опукло окреслюючи фактурні рельєфи, грає Слободяник фа-мінорну сонату Брамса, П'ятий концерт Бетховена, Перший Чайковського, «Картинки з виставки» Мусоргського, сонати Мясковського. Все, що зараз називалося – кращі номери його репертуару. Колись, в 1966 році, в дні Третього конкурсу імені Чайковського преса, захоплено відгукуючись про його інтерпретацію ре-мінорного рахманінівського концерту, писала: «Слободяник грає істинно по-російськи» [10, с. 69].

У наступному – IV конкурсі (1970) лауреатом став Володимир Крайнев, який прийняв рішення взяти участь у конкурсі в 26 років.

² Це була найвища відзнака конкурсу серед представників Московського музичного вишу, за що педагога (Л. Наумова) представили до звання Заслуженого артиста.

Початок його творчого формування пов'язаний з Харківською школою-десятирічкою у класі Марії Іггіної, під орудою якої він у третьому класі підготував виконання концерту Й. Гайдна з оркестром в публічному виступі, а в 1957 році разом з Євгеном Могилевським здобув першу премію в огляді-конкурсі учнів музичних шкіл України.

Після завершення навчання в Центральній музичній школі при Московській консерваторії імені П. І. Чайковського (клас А. Сумбатьян) та його майстерність вдосконалюється в Московській консерваторії в класах Г. Нейгауза, а далі – С. Нейгауза (протягом двох років вдосконалювався у нього ж в аспірантурі). Його наставник – Г. Нейгауз спеціально звертав увагу на особливість творчої особистості свого талановитого учня: “Є у Володі і дар спілкування – він легко вступає в контакт з публікою” [4, 70].

На початку 1960-х років піаніст здобуває кілька головних премій на великих міжнародних конкурсах: у Лідсі (Великобританія, 1963) і Лісабоні (Португалія, 1964), але відмовляється від участі III конкурсі ім. П. Чайковського 1966 р. Натомість в наступному, IV Міжнародному конкурсі імені П. Чайковського в 1970 році, куди був направлений на прохання міністра культури Катерини Фурцевої, він здобув блискучу перемогу (перша премія).

В подальшій власній педагогічній діяльності піаніст спирався на методичні принципи своїх московських та харківських наставників, а згодом, в 1992 році провів у рідному Харкові Міжнародний конкурс юних піаністів, в 1994 році створив у Москві Міжнародний благодійний фонд допомоги юним піаністам. У Великому залі Московської консерваторії ним щорічно влаштовувалися абонементні концерти “Володимир Крайнев запрошує” (назва до 1999 р. – “Володимир Крайнев, його друзі та учні”). Крім самого маестро в них брали участь його учні – лауреати конкурсу юних піаністів В. Крайнева та студенти заснованої ним ганноверської Вищої школи музики і театру.

Це демонструє усвідомлене ставлення музиканта до створення сприятливих умов для навчання юних талантів та необхідності поетапного формування конкурсних якостей у піаністів-виконавців з раннього віку. “Як заповідей студенти дотримувалися його Кодексу ідеальної поведінки на сцені – чистота, жар, незалежність і холод. Тобто, повага до авторського тексту, творчість, свобода рук і абсолютний контроль над собою” [1].

Сучасний стан фортепіанного мистецтва несе в собі потужний потенціал синтезування провідних педагогічних систем і традицій, обумовлений структурою і характером здобуття фахової освіти, подальшого вдосконалення, традиціями виконавської практики. З іншого боку – це неминуче веде до втрати національної самобутності та неповторності здобутків окремих педагогічних шкіл. В інтерв'ю, приуроченому конкурсам ім. П. Чайковського, Денис Мацуєв розмірковує: “...за російську фортепіанну школу, на відміну, скажімо, від скрипки, віолончелі або духовиків, можна не турбуватися. Піаністи все ще тримаються. Але якщо копнути глибше, то індивідуальностей в сьогоднішньому поколінні раз, два та й усе. Більшість музикантів покоління двадцятирічних стали якимись слабкими і внутрішньо, і фізично, до кінця не розуміють, що від них вимагається” [7].

Усі вищезазначені виступи фігурували як явища виконавства СРСР як держави. Подією новітнього часу став конкурсний виступ киянина Олега Полянського у 1998 р., де піаніст здобув шосту премію як виконавець, що представляє Україну³. Однак освіта його носить полікультурний характер: його наставниками є Олександр Александров з Інституту імені Гнесіних (м. Москва), Сергій Доренський з Московської консерваторії і Павло Гілллов з Вищої Музичної Школи (м. Кельн). Учасні в московському конкурсі передували його перемоги в Токійському конкурсі у 1986 році (Японія), Монреальському (Канада) в 1988 році, Міжнародному Марсельському дуетному конкурсі, присвячений пам'яті Крістіана Ферра і П'єра Барбізе (Франція).

Виступ львівського піаніста Дмитра Онищенка на конкурсі ім. П. Чайковського 2002 року преса розцінювала як сенсацію: завоював 5-те місце, спеціальний приз наймолодшого лауреата. Від 1990 року він навчався у Львівській середній спеціальній музичній школі-інтернаті ім. С. Крушельницької (класи О. Качевої, А. Мацуліс і О. Гереги), Львівській державній музичній академії ім. М. Лисенка (клас доцента Н. Грамотеєвої, аспірантура – клас проф. Марії Крих), а потім – в Московській державній консерваторії ім. П. І. Чайковського, яку закінчив у 2006 році (аспірантуру – у 2009 році)⁴.

³ Навчався у КССМШ ім. М. Лисенка в Києві, де його педагогами були Наталія Гриднева та Наталія Толпиго.

⁴ Його педагогами були доцент Ю. Лисиченко, професор Л. Наумов та доцент А. Дієв.

В період участі в конкурсі Д. Онищенко – учень професора Лева Наумова у Московській консерваторії, а також Королівського Північного Коледжу Музики (м. Манчестер, Великобританія). Для виступу виконавцям пропонувалося обрати інструмент однієї з чотирьох фірм (однією з новітніх галузей конкурсного процесу є реклама виробників інструментарію шляхом конкурсної апробації): BECHSTEIN, YAMAHA, KAWAI, STEINWAY, серед яких виконавець обрав останню з названих марок.

До успіху в московському конкурсі піаніст прийшов з досвідом виступів у творчих змаганнях: в 1997 стає лауреатом Міжнародного конкурсу юних піаністів ім. Ірини Цвєтаєвої (м. Мінськ, Білорусь), окрім цього він – переможець V Міжнародного конкурсу юних піаністів В. Крайнева (2000), IV Міжнародного конкурсу ім. В. Горовиця в Києві (2001). У випадку цього лауреата можемо спостерігати ще одну важливу сторону конкурсного життя: збагачення потенціалу якісною і багатогранною фаховою освітою. “У Москві на конкурсі Чайковського я отримав п’яту премію, для мене дещо несподівану, оскільки мені не було 19 років і за логікою мені не повинні були її дати. І тут незабаром мені підвернулася короткочасна можливість вчитися в Москві, приватний спонсор погодився оплатити моє навчання за перших два-три місяці. А коли я був на межі безгрошів’я, раптом в коридорі консерваторії щасливо зустрівся з Мстиславом Леопольдовичем Ростроповичем, [...] він два роки оплачував мені навчання, я йому надзвичайно вдячний” [11].

Особливим здобутком єдиного українського виконавця-піаніста на XIV конкурсі ім. П. Чайковського харків’янина Олександра Романовського стали 4 премія та Спеціальна премія Володимира Крайнева (за краще виконання Третього концерту С. Рахманінова) у 2011 році. Він – перший лауреат з України, у якого відсутня безпосередньо московська складова у фаховій освіті. “На наш погляд, справедливо і правильно, що саме уродженець Харкова отримав цей приз – таким чином спостерігається спадкоємність між двома піаністами-харків’янами: видатним музикантом, що здійснив неоціненний внесок в історію виконавства, і обдарованим молодим піаністом”, – відзначала преса [9]. Цей талановитий музикант по завершенні навчання у Харківській середній спеціальній музичній школі (клас Гаррі Гельфгата) доповнив освіту заняттями у Королівському коледжі музики у

Лондоні (клас Дмитра Алексєєва⁵) та Фортепіанній академії “Incontricol Maestro” в Імолі, Італія (клас видатного педагога-харків’янина Леоніда Маргаріуса). Закономірним є і чималий досвід конкурсних протистоянь: Гран-прі Міжнародного конкурсу юних піаністів В. Крайнева у Харкові (1996), І премії на Міжнародних конкурсах піаністів у Канту (2001, Італія) та ім. Ф. Бузоні в Больцано (Італія) [6].

Імена низки виконавців, педагогів та композиторів – вихідців з України пов’язані роботою у журі. Серед них слід виділити Генріха Нейгауза – уродженця Єлисаветграда (Кіровограда), педагога Київської та Московської консерваторій учасника складу журі першого конкурсу (1958 р.). До журі входили також вихованці Одеської та Московської консерваторій Еміль Гігельс (глава журі конкурсів 1958, 1962, 1966, 1970 років), Святослав Ріхтер (член журі конкурсу 1958 р.), Яків Зак⁶ (конкурси 1966, 1970, 1974 року). Всі троє видатних піаністів – випускники класу Г. Нейгауза в Московській консерваторії, а їх присутність у журі свідчить про спадкоємність традиції і формування своєрідної одесько-київської гілки піаністичного мистецтва у лоні такого складного полікультурного явища як московська фортепіанна школа.

Ще один її представник – Володимир Крайнев (свого часу – лауреат IV конкурсу) – член журі конкурсу 1990 та 1994 рр., а у 2002 р. на XII конкурсі ім. П. Чайковського очолив його роботу як голова.

У доповнення досліджуваної лінії, в складі журі другого конкурсу зустрічаємо ім’я Бориса Лятошинського⁷, блискучого піаніста та композитора, педагога Київської, Московської та Саратовської консерваторій, а у роботі журі IV та V Міжнародних конкурсів фігурує Андрій Штогаренко – митець, який попередньо набув чималий досвід в організації Міжнародного музичного конкурсу ім. М. Лисенка в Києві.

⁵ Випускника Московської консерваторії у класі і асистентурі-стажуванні Д. Башкирова, лауреата конкурсу ім. П. Чайковського в 1974 році (п’ята премія).

⁶ Так, наприклад, Яків Зак у 1932–1935 рр. під орудою Г. Нейгауза удосконалювався в Школі вищої виконавської майстерності в Московській консерваторії. За визнанням піаніста, багато чого він збагнув вже після закінчення школи, коли був на уроках педагога як асистент.

⁷ До цього ж складу входив Д. Кабалевський, до журі скрипкового конкурсу – Арам Хачатурян, Тихон Хренніков, віолончельного – Еуген Капп.

Підсумовуючи викладене, можемо стверджувати, що серед успішних учасників московського конкурсу піаністів ім. П. Чайковського протягом усієї його історії представлено значну групу виданих виконавців – вихідців з українських фахових музичних осередків (Київ, Харків, Одеса, Львів, Житомир, Кіровоград). Звертає на себе увагу безумовне домінування спеціалістів, які завершували чи вдосконалювали музичну освіту у Московській консерваторії або у класах її випускників у інших країнах, як провідному осередку піаністичної майстерності радянського періоду, серед яких представлено вихованців класів Г. Нейгауза та його безпосередніх учнів (С. Нейгауза, В. Горностаєвої, Л. Наумова). Зв'язок з піаністичними традиціями цього начального закладу слугує запорукою якості інтерпретації російського фортепіанного репертуару, виконання якого є ключовим на вищих етапах цього престижного змагання. Наявність представників України серед лауреатів та членів журі найпотужнішого серед фортепіанних конкурсів, що проводяться у Москві, засвідчує життєздатність, спадкоємність і тяглість напрацювань представників української гілки в контексті московської піаністичної школи.

Елена Юрченко. Международный конкурс пианистов им. П. Чайковского в спекте представительства украинской исполнительской фортепианной традиции. В статье совершается попытка выделить квоту украинского представительства этого конкурса среди лауреатов, дипломантов та членов жюри на разных этапах функционирования конкурса. Проанализировано принадлежность лауреатов к традициям конкретных авторских пианистических школ. Прослежено их территориальную принадлежность та линии преемственности традиций.

Ключевые слова: исполнительский конкур, национальное представительство, фортепианная школа, преемственность традиций.

Yurchenko O. Tchaikovsky's International Piano Competition in terms of representation of Ukrainian performing piano tradition. International Competition named after P. Tchaikovsky is one of the most prestigious and complex according to the requirements for academic competition of creative artists. The competition has great and interesting history. A number of features distinguishes it among the various contests of that scale. One of the most important is the wealth of repertoire and style that challenges the participants in the field of interpretation, provides a potential for creative personalities, and also contributes to their multifaceted disclosure.

Another important aspect that makes this competition exceptional is the jury staff that represents the leading artists and outstanding teachers, trainers, providing an interesting exchange of performing techniques, methodology, didactic positions of specialists from different countries. In piano contest, they are Australia, Austria, Belgium, Bulgaria, Brazil, Great Britain, Italy, Spain, China, Cuba, Germany, Panama, Poland, Portugal, Romania, USA, Hungary, Ukraine, Check Republic, and many others.

The question of the national artists who participated in the Competition named after P. Tchaikovsky throughout the history of its existence remained problematic, especially in the case of the Soviet state citizens. The scale, international prestige and international composition of the participants contributes an interesting task - to identify the quota of the Ukrainian representatives of the contest winners and the jury members at different stages of the contest and analyze the belongings of the competition winners to the specific traditions of performing schools. However, these issues are practically not shown in classical musicological writings, which focus on the competitive process as a whole or on some famous persons in piano art (where mostly only the final stages of their professional formation are emphasized) (2; 10). Details are dispersed in competitive booklets, personal and competition sites, online forums and articles with the winners interviews. Therefore, the purpose of this scientific research is to identify the specific representation of Ukrainian pianists (artists and the jury) at International Competition named after P. Tchaikovsky.

Keywords: *performing competition, national representation, piano school, heredity of traditions.*

Література

1. Березовская Е. Фестиваль “Великие имена искусства” посвятили памяти Владимира Крайнева / Екатерина Березовская // Вести. – 2012. – 09.04.
2. Григорьев Л., Платек Я. Современные пианисты / Л. Григорьев, Я. Платек. – Москва : Советский композитор, 1990. – 464 с.
3. Добыш Г. И предался одной музыке / Георгий Добыш // Фактор времени. – 2012. – 2 июня. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://gasoilpress.ru/fv/fv_detailed_work.php?FV_ELEMENT_ID=52767&WORK_ELEMENT_ID=52880
5. [Е. О]. Певый Лидский // Советская музыка. – 1963. – № 12. – С. 70.
6. Элькин С. Александр Романовский : “Марафон только начинается...” / Сергей Элькин // Частный корреспондент. – 2011. – 18 августа.
7. Кимкелис Г. Дальше уже тупик? Грустные итоги конкурса имени Чайковского / Герард Кимкелис // Культурная газета Восьмая нота. – ПС № 47. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://ps.1september.ru/article.php?ID=200204732>

8. Муравьева М. Нотный стон. Денис Мацуев об итогах Конкурса Чайковского / Ирина Муравьева // Российская газета. – 2011. – 11.07. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rg.ru/2011/07/11/akademia.html>
 9. Назарян Н. Александр Могилевский: “То, как показали себя уругвайские футболисты, в частности Диего Форлан, – это был просто блеск!”. “Конкурент” беседует с известным российским пианистом / Нелли Назрян. // Конкурент. – 2010. – № 35(000261). – 27 сентября.
 10. Хусточка М. Украина на конкурсе Чайковского : сегодня и вчера / Михаил Хусточка / Одна родина. – 2011. – 23.07. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://odnarodyna.com.ua/content/ukraina-na-konkurse-chaykovskogo-segodnya-i-vchera>
 11. Цыпин Г. М. Портреты советских пианистов [Текст] : музыкально-критические статьи / Г. М. Цыпин ; ред. А. Курцман ; рец. А. Д. Алексеев ; худ. А. Смеляков. – Москва : Советский композитор, 1982. – 236 с.
 12. Яковлева Е. Сосчитать до ста на другом языке / Елена Яковлева // Российская газета – Столичный выпуск № 3877. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rg.ru/2005/09/19/pianist.html>
-